

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ПОСТУПІ НАУКИ

Губа Наталія Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

завідувач кафедри психології

Запорізького національного університету

ORCID ID: 0000-0002-9582-4373

Researcher ID: AIA-8448-2022

Scopus Author ID: 57217825132

В статті представлено результати аналізу наукових джерел, що визначають концептуальні підходи до вивчення рефлексії. Актуальність дослідження зумовлена зростаючою потребою сучасної особистості в усвідомленні власних переживань, дій і цінностей в умовах соціальної нестабільності та воєнних викликів, що підсилює значення рефлексії як універсального механізму самопізнання, саморегуляції та цілісного осмислення життєвого досвіду. Показано еволюцію уявлень про цей феномен – від філософського осмислення як засобу самопізнання та духовного зростання до психологічного розуміння як внутрішнього механізму саморегуляції, самоаналізу й усвідомлення власних дій. Психологічний зміст рефлексії охоплює широкий спектр характеристик і проявів, пронизуючи всі сфери психічної діяльності та визначаючи багатоманітність її наукових тлумачень і підходів до вивчення. Рефлексія інтегрує цілеспрямованість і цілеутворення, здатність передбачати результати діяльності, здійснювати вибір засобів і способів дії, прогнозувати зміни умов і власних дій, планувати та програмувати діяльність у часовому вимірі, а також включає контроль, самоконтроль і корекцію, що забезпечують узгодження реальних результатів із поставленими цілями. У статті виокремлено основні сучасні напрями дослідження феномена рефлексії – кооперативний, комунікативний, особистісний, інтелектуальний, екзистенційний та культуральний – і розкрито їхні основні характеристики та функції. На основі узагальнення наукових підходів до її вивчення, рефлексію охарактеризовано як складний процес, що передбачає вихід за межі звичних способів мислення й безпосередньої реальності з метою переосмислення проблемної ситуації з нової, вищої позиції. Показано, що рефлексія спрямована на розвиток, зміни та продуктивне мислення, яке протистойть відтворенню засвоєних дій, і передбачає здатність особистості пояснювати власну діяльність і мислення з позиції їх внутрішнього становлення та динамічного розвитку. Зроблено висновок про те, що в сучасному науковому дискурсі рефлексія постає як мета-якість і мета-процес, що забезпечують розвиток самосвідомості, критичного мислення, творчості та усвідомленого саморозвитку особистості.

Ключові слова: рефлексія, види рефлексії, функції рефлексії, психологічна структура рефлексії, самопізнання, саморегуляція, свідомість, рефлексивний процес.

Huba Nataliia. Conceptual approaches to the study of reflection in the historical development of science

The article presents the results of an analysis of scientific sources that have defined conceptual approaches to the study of reflection. The relevance of the research has been determined by the growing need of modern individuals to comprehend their own experiences, actions, and values under conditions of social instability and military challenges, which has increased the significance of reflection as a universal mechanism of self-knowledge, self-regulation, and holistic understanding of life experience. The evolution of views on this phenomenon has been shown – from philosophical interpretation as a means of self-knowledge and spiritual growth to psychological understanding as an internal mechanism of self-regulation, self-analysis, and awareness of one's own actions. The psychological content of reflection has been shown to encompass a wide range of characteristics and manifestations, permeating all spheres of mental activity and determining the diversity of its scientific interpretations and research approaches. Reflection has been found to integrate purposefulness and goal-setting, the ability to anticipate results, choose means and methods of action, predict changes in conditions and one's own behavior, plan and program activity over time, and include control, self-control, and correction that ensure the coordination of real results with set goals. The main contemporary directions of studying the phenomenon of reflection – cooperative, communicative, personal, intellectual, existential, and cultural – have been identified, and their main characteristics and functions have been revealed. Based on the generalization of scientific approaches to its study, reflection has been characterized as a complex process that involves going beyond habitual modes of thinking and immediate reality in order to reinterpret a problem situation from a new, higher standpoint. It has been shown that reflection is directed toward development, change, and productive thinking that opposes the reproduction of learned actions, and presupposes an individual's ability to explain their own activity and thinking in terms of their internal formation and dynamic development. It has been concluded that, within the contemporary scientific discourse, reflection is regarded as a meta-quality and meta-process that ensure the development of self-consciousness, critical thinking, creativity, and conscious self-development of personality.

Key words: reflection, types of reflection, functions of reflection, psychological structure of reflection, self-knowledge, self-regulation, consciousness, reflective process.

Вступ. В сучасних умовах соціальної нестабільності, воєнних дій та постійних інформаційних перевантажень особистість стикається з необхідністю глибокого усвідомлення власних переживань, дій і ціннісних орієнтирів. У цих обставинах особливої ваги набувають психологічні механізми, що забезпечують внутрішню

шого усвідомлення власних переживань, дій і ціннісних орієнтирів. У цих обставинах особливої ваги набувають психологічні механізми, що забезпечують внутрішню

цілісність, саморозуміння та здатність до осмислення життєвого досвіду. Одним із таких універсальних механізмів є рефлексія – процес самопізнання, який дозволяє людині аналізувати власні думки, емоції та поведінку, формуючи здатність до саморегуляції й свідомого вибору.

Зростання інтересу до феномену рефлексії зумовлене її ключовою роллю у розвитку свідомості, самоприйняття, процесів навчання, пізнання та професійного становлення особистості. Разом з тим, попри значну кількість наукових досліджень, єдиного визначення поняття «рефлексія» не існує, що пояснюється різноманітністю теоретико-методологічних підходів до її розуміння. Саме тому вивчення рефлексії в контексті історичного розвитку наукової думки є важливим для глибшого розкриття її сутності, структури та функціонального значення у психічному житті людини.

На сучасному етапі розвитку науки проблематика рефлексії зберігає свою актуальність у філософії (R. Holland [1], H. Jacobs [2], D. Jardine [3], K. Kraus [4], E. Miller [5] та ін.). В працях українських психологів представлені нечисленні дослідження феномену рефлексії. Так, І. Бех [6] вивчає роль рефлексивного процесу як механізму формування духовних складових Я; Р. Павелків [7, 8] досліджує рефлексію як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості; В. Федько [9] та О. Савченко [10] вивчають функції рефлексії; З. Антонова та М. Гурницька [11] визначають рефлексію як детермінанту ставлення особистості до себе.

Зарубіжними психологами проведено низку важливих досліджень, присвячених феномену рефлексії. М. Ardelt і S. Grunwald [12] підкреслюють значення саморефлексії для розвитку особистості у складних життєвих обставинах. N. Benbassat [13] розглядає рефлексивну функцію як прояв емоційної зрілості. K. Bucknell, M. Kangas і M. Crane [14] досліджують зв'язок між адаптивною саморефлексією, резильєнтністю та румінацією. F. Becker [15] з колегами встановили, що метакогнітивна рефлексія допомагає формуванню далекоглядних стратегій прийняття рішень.

Попри значний інтерес до феномену рефлексії, недостатньо дослідженим залишається її історичний розвиток та еволюція наукових підходів, що робить актуальним систематичний аналіз концептуальних і методологічних засад. Відсутність єдиного загальноприйнятого визначення та міждисциплінарний характер феномену підкреслюють необхідність дослідження, яке простежує історичний поступ рефлексії у розвитку науки.

Мета статті: описати результати аналізу наукових джерел, що визначають концептуальні підходи до вивчення рефлексії.

Матеріали та методи. Відповідно до мети дослідження застосовано загальнонаукові методи, зокрема аналіз наукових джерел, методи систематизації, синтезу та узагальнення, що дозволяють висвітлити концептуальні підходи до вивчення рефлексії в історичному поступі науки.

Результати дослідження. Здатність до рефлексії є одним із ключових атрибутів особистості. Аналіз нау-

кової літератури показав відсутність єдиного підходу до розуміння та вивчення цього феномену. У зв'язку з цим розглянемо інтерпретації рефлексії у філософських працях, що дозволяє висвітлити її історичний розвиток та концептуальні підходи до осмислення.

Уявлення про рефлексію активно розроблялося у німецькій класичній філософії: І. Кант розглядав свідомість як джерело рефлексії, підкреслюючи аналітичний характер мислення та необхідність рефлексії для формування суджень і порівнянь. Він також відзначав неоднорідність рефлексії, пояснюючи різноманітність її видів різними пізнавальними здібностями, надаючи їй ґносеологічної форми та трактуючи як специфічну форму пізнання [4].

І. Фіхте підкреслював роль рефлексії у становленні особистості, виділяючи її творчий характер, оскільки завдяки рефлексії людина може уявити та створити образ певної речі [1]. У працях Г. Гегеля рефлексія розглядається як частина функціонування і розвитку духу, необхідна при переході від дії до поняття, і характеризується як мисленева та емоційно-особистісна категорія [5]. Філософи наголошували на процесуальності, динамічності рефлексії та її здатності виходити за межі безпосереднього сприйняття до загального споглядання.

Американський філософ Дж. Д'юї [16], представник прагматизму, розглядав рефлексію як моральний феномен, що забезпечує саморегуляцію поведінки на основі індивідуальної системи цінностей і інтересів. Він визначав рефлексію як інструмент пристосування до середовища та засіб оцінки власних переконань, що сприяє досягненню особистісного та соціального успіху.

Рефлексія часто розглядається як форма інтроспекції. Англійський філософ Дж. Локк [17], один із засновників цього підходу, вважав, що всі людські знання походять із двох джерел: об'єктів зовнішнього світу та діяльності розуму. Зовнішні об'єкти сприймаються через почуття, формуючи враження про світ, тоді як внутрішня діяльність розуму – мислення, сумнів, віра, міркування, пізнання, бажання – усвідомлюється через рефлексію як особливе внутрішнє відчуття.

Інтроспекція розглядається як метод дослідження властивостей свідомості шляхом рефлексивного спостереження. Тобто будь-яка рефлексія, спрямована на виявлення закономірностей психічних процесів, є інтроспекцією, тоді як самоспостереження без такої цілеспрямованості розглядається як загальна форма рефлексії.

Отже, у філософській традиції рефлексія розглядається як ключовий механізм пізнання та самопізнання, що поєднує мисленнєві, емоційні та моральні аспекти свідомості. Вона виступає засобом аналізу власних думок і дій, забезпечує перехід від безпосереднього сприйняття до узагальненого розуміння та слугує джерелом нового знання. Рефлексія характеризується як процесуальна, динамічна та багатофункціональна категорія, необхідна для усвідомленої саморегуляції та цілісного сприйняття світу.

Рефлексія стала предметом психологічного вивчення у 1920-х роках ХХ століття. У цей період спостерігалося неоднозначне ставлення до її проблематики – від

заперечення до визнання провідним методом психологічного пізнання. Варто зазначити, що вітчизняна й зарубіжна наукові традиції демонструють різні підходи до її осмислення: у зарубіжній психології рефлексія переважно розглядається в контексті дослідження інших психічних процесів [14; 15].

Одним із перших спробу психологічного осмислення рефлексії здійснив А. Буземан, який розглядав її як перенесення переживань із зовнішнього світу на власне «Я» та запропонував виокремити психологію рефлексії в самостійну галузь досліджень. Подальший систематичний виклад філософських і психологічних уявлень про цей феномен був представлений у 1948 році в двотомній праці бельгійського філософа А. Марка «Психологія рефлексії» [18].

У своїх пізніх працях видатний швейцарський психолог Ж. Піаже зосереджував увагу на дослідженні розвитку рефлексивного мислення та здатності до рефлексивної абстракції. На його думку, рефлексивне мислення є процесом, що базується на знанні суб'єктом логічних закономірностей взаємозв'язку між об'єктом і спрямованою на нього дією, а також на усвідомленні необхідності цього зв'язку. Усвідомлення при цьому виступає процесом концептуалізації – реконструкцією схеми дії та її перетворенням у поняття [3].

Рефлексія виступає необхідною умовою ефективності спільної мисленнєвої діяльності, оскільки звернення до досвіду та результатів інших людей забезпечує об'єктивність оцінки власних досягнень. У цьому процесі індивід не лише засвоює соціально апробовані способи розв'язання проблем, а й створює новий, оригінальний продукт. Звернення до інших із метою перевірки результатів виконує функцію соціальної верифікації, що підсилює адекватність самооцінки [19]. Таким чином, продуктивне мислення передбачає рефлексію як усвідомлену оцінку власних результатів з позиції іншого.

Психологічний зміст рефлексії охоплює широкий спектр характеристик і проявів, що підкреслює її унікальну роль у структурі особистості. Рефлексивні процеси пронизують усі сфери психічної діяльності, що зумовлює різноманіття її тлумачень і підходів до вивчення. Водночас розгляд рефлексії як цілісного психічного утворення дозволяє інтегрувати різні класифікації та зняти суперечності у її концептуалізації.

Рефлексія постає як пояснювальний принцип, що лежить в основі функціонування свідомості, мислення, творчої діяльності та спілкування. Зокрема, ефективність мислення значною мірою визначається здатністю суб'єкта займати рефлексивну позицію та усвідомлювати власні цінності та смисли [1; 12; 13; 20].

Українська дослідниця Л. Маскалева [18] зазначає, що рефлексія виступає своєрідним «дзеркалом», яке відображає особистісні зміни та слугує ключовим засобом саморозвитку, умовою і механізмом особистісного зростання. Завдяки рефлексії індивід здатен свідомо знаходити рішення, планувати, регулювати та контролювати власне мислення, оцінювати не лише істинність думок, а й їх логічну правильність. Рефлексивний процес охоплює різні рівні аналізу, зокрема:

уявлення про внутрішній світ іншої особи та мотиви її поведінки; структуру та організацію колективної взаємодії; власні дії та образ «Я»; особисті способи дій і прийняття рішень.

Рефлексивний процес характеризується чіткою структурною послідовністю, яка забезпечує комплексну оцінку: емоційного стану суб'єкта, хронології подій у певному процесі, аналіз виявлених труднощів та фіксацію отриманих результатів. Відповідно, логіка розгортання рефлексії передбачає проходження низки специфічних етапів для максимально ефективної активації рефлексивних механізмів [8; 10; 13]:

- актуалізація смислових структур «Я» при сприйнятті та осмисленні проблемно-конфліктної ситуації;
- повторне переживання смислів під час апробації наявних стереотипів та шаблонів дій;
- дискредитація смислових структур «Я» в контексті виявлених суперечностей;
- конструктивне подолання протиріч через цілісне осмислення проблемно-конфліктної ситуації та власного «Я» в ній;
- реалізація нового набутого смислу через реорганізацію особистісного досвіду та дієве вирішення протиріч.

Аналіз наукових джерел дає змогу виокремити основні сучасні напрями дослідження феномена рефлексії.

1. Кооперативна рефлексія (І. Варжанський [21]; М. Мальчик [22]; Т. Жовковська [23] та ін.) розглядається у межах психології управління, педагогіки, проектування колективної діяльності та координації спільних дій її учасників. У цьому підході рефлексія трактується як «вихід» суб'єкта за межі власної діяльності з метою усвідомлення виконаних дій і планування подальших. При цьому основна увага зосереджується не на процесі, а на результатах рефлексії.

2. Комунікативна рефлексія (О. Царик [24]; P. Silvia, T. Duval [19] та ін.) досліджується в межах соціально-психологічного підходу та пов'язується з вивченням явищ соціальної перцепції, емпатії й міжособистісного сприйняття.

3. Особистісна рефлексія (Н. Шевченко [25]; З. Антонова, М. Гурніцька [11]; K. Bucknell, M. Kangas, M. Crane [14] та ін.) охоплює дослідження, спрямовані на вивчення власних вчинків суб'єкта, образу «Я», а також процесів розвитку свідомості й самосвідомості. У цьому напрямі науковці визначають етапи становлення особистісної рефлексії: усвідомлення ситуації як проблемної чи такої, що не може бути реалізована; випробування й подальше заперечення усталених особистісних стереотипів (звичних моделей дій); нове осмислення цих стереотипів, самої ситуації та власного «Я» у її контексті. Процес переосмислення проявляється у зміні ставлення людини до себе, своїх знань і вмінь, а переживання внутрішнього конфлікту стимулює мобілізацію внутрішніх ресурсів особистості для пошуку рішень.

4. Інтелектуальна рефлексія (N. Benbassat [13]; F. Becker et al. [15]; M. Harvey et al. [20]; A. Sudirman et al. [26]) зосереджується на вивченні знань про об'єкт пізнання та способів взаємодії з ним.

5. Екзистенційна та культуральна рефлексія (І. Бех [6]; Р. Павелків [7]; М. Ardelt, S. Grunwald [12] та ін.) спрямована на осмислення глибинних, життєвих смислів людського існування, моральності та місця особистості у світі культури.

У проаналізованих підходах рефлексія розглядається як мета-якість, мета-процес і мета-стан, що виконують важливі функції у психічній діяльності людини. На думку багатьох дослідників, залучення рефлексивних механізмів у діяльність надає суб'єкту можливість виступати в ролі дослідника власних дій. Рефлексія виявляється у здатності особистості до самоаналізу, усвідомлення мотивів і підстав власної поведінки, а також у розумінні системи взаємин із навколишнім світом [27].

Кожен вид рефлексії виконує специфічні функції, пов'язані з різними аспектами діяльності особистості. У часовому вимірі виокремлюють ситуативну, що забезпечує усвідомлення поточної ситуації та контроль дій; ретроспективну, спрямовану на аналіз і переосмислення минулого досвіду; та перспективну, яка пов'язана з плануванням і прогнозуванням майбутньої діяльності. У сфері спілкування рефлексія поділяється на внутрішньосуб'єктну (коригувальну, виборчу, доповнювальну) та міжсуб'єктну (кооперативну, змагальну, протидійну). В особистісному вимірі вона забезпечує усвідомлення власних смислів, самостійності й комунікативної ролі, а в діяльнісному – сприяє аналізу способів дій, рівня професійного розвитку та здатності до самовдосконалення [13; 18; 25; 27].

Л. Маскалева [18] підкреслює, що всі види рефлексії активізуються за наявності установки спостерігати й аналізувати власне пізнання, поведінку та те, як цю поведінку сприймають інші. Найтиповішими формами прояву рефлексивного процесу є висловлення припущень, сумнівів і запитань. На її думку, рефлексія як процес характеризується низкою ознак: вона виникає у проблемній ситуації, має предметну спрямованість і частковий характер, передбачає вихід за межі безпосередньої ситуації та власного «Я», включає діалогічність, усвідомлення себе в діяльності, а також проектування нових способів дії й оцінювання їх результативності.

Рефлексія інтегрує в собі всі основні психічні процеси, виступаючи їх операційним ядром. Вона охоплює цілеспрямованість і цілеутворення, здатність передбачати результати діяльності, здійснювати вибір засобів і способів дії, прогнозувати зміни умов і власних дій, планувати та програмувати діяльність у часовому вимірі. Важливими її компонентами є також контроль,

самоконтроль і корекція, що забезпечують узгодження реальних результатів із поставленими цілями [6; 7; 9; 10].

Узагальнення наукових підходів до вивчення рефлексії дає підстави розглядати її як складний процес, що передбачає вихід за межі звичних способів мислення й безпосередньої реальності з метою переосмислення проблемної ситуації з нової, вищої позиції. Рефлексія спрямована на розвиток, зміни та продуктивне мислення, яке протистоїть простому відтворенню вже засвоєних дій. Вона також передбачає здатність особистості пояснювати власну діяльність і мислення з точки зору їх внутрішнього становлення й динамічного розвитку.

Отже, історичний розвиток уявлень про рефлексію демонструє поступову еволюцію – від філософського осмислення до психологічного розуміння. У філософській традиції вона розглядалася як універсальний механізм пізнання і самопізнання, що поєднує інтелектуальні, моральні та емоційні аспекти свідомості й забезпечує перехід від безпосереднього сприйняття до узагальненого розуміння світу. Згодом рефлексія стала предметом психологічних досліджень, де набула значення внутрішнього процесу саморегуляції, самоаналізу та усвідомлення власних дій і мотивів. Сучасна наука розглядає її як мета-якість, мета-процес і мета-стан, що забезпечують розвиток самосвідомості, формування індивідуальних смислів і цінностей, здатність до критичного мислення, творчості та саморозвитку.

Висновки. В статті представлено результати аналізу наукових джерел, що визначають концептуальні підходи до вивчення рефлексії. Показано еволюцію уявлень про цей феномен – від філософського осмислення як засобу самопізнання та духовного зростання до психологічного розуміння як внутрішнього механізму саморегуляції, самоаналізу й усвідомлення власних дій. Узагальнення наукових підходів до її вивчення дає підстави розглядати рефлексію як складний процес, що передбачає вихід за межі звичних способів мислення й безпосередньої реальності з метою переосмислення проблемної ситуації з нової, вищої позиції. Показано, що рефлексія спрямована на розвиток, зміни та продуктивне мислення, яке протистоїть відтворенню засвоєних дій, і передбачає здатність особистості пояснювати власну діяльність і мислення з позиції їх внутрішнього становлення та динамічного розвитку. У сучасному науковому дискурсі вона постає як мета-якість і мета-процес, що забезпечують розвиток самосвідомості, критичного мислення, творчості та усвідомленого саморозвитку особистості.

Література:

1. Holland R. Reflexivity. *Human relations*. 1999. Vol. 52, no. 4. P. 463–484. URL: <https://doi.org/10.1177/001872679905200403>
2. Jacobs H. Husserl on reason, reflection, and attention. *Research in phenomenology*. 2016. Vol. 46, no. 2. P. 257–276. URL: <https://doi.org/10.1163/15691640-12341338>
3. Jardine D. W. Reflection and self-understanding in Piagetian theory: a phenomenological critique. *The journal of educational thought (JET)*. 1987. Vol. 21, No. 1. P. 10–19.
4. Kraus K. T. The form of reflexivity and the expression “I think”. *Kant on Self-Knowledge and Self-Formation*. 2020. P. 83–129. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108874304.005>
5. Miller E. P. Hegel on reflection and reflective judgement. *Hegel bulletin*. 2019. P. 1–26. URL: <https://doi.org/10.1017/hgl.2018.34>

6. Бех І. Рефлексія у духовному «Я» особистості. Рідна школа. 2011. № 8–9. С. 9–14.
7. Павелків Р. Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2018. № 11. С. 5–10.
8. Павелків Р. Науково-психологічні підходи до розуміння феномену рефлексії. *Психологія: реальність і перспективи*. 2021. № 16. С. 166–172. URL: <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i16.224>
9. Федько В. Рефлексія: осмислення понятійного статусу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2022. Т. 1, № 1(57). С. 144–158. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-1-144-158>
10. Савченко О. Свідомість і рефлексія в базисі психологічного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4(73–74). С. 67–89.
11. Антонова З., Гурницька М. Рефлексія як детермінант самоставлення: аналіз проблеми та перспективи дослідження. *Psychology travelogs*. 2023. № 4. С. 35–43. <https://doi.org/10.31891/pt-2023-4-4>
12. Ardel T., Grunwald S. The importance of self-reflection and awareness for human development in hard times. *Research in human development*. 2018. Vol. 15, no. 3–4. P. 187–199. <https://doi.org/10.1080/15427609.2018.1489098>
13. Benbassat N. Reflective function: a move to the level of concern. *Theory & psychology*. 2020. Vol. 30, no. 5. P. 657–673. <https://doi.org/10.1177/0959354320934182>
14. Bucknell K. J., Kangas M., Crane M. F. Adaptive self-reflection and resilience: the moderating effects of rumination on insight as a mediator. *Personality and individual differences*. 2022. Vol. 185. P. 111234. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111234>
15. Systematic metacognitive reflection helps people discover far-sighted decision strategies: a process-tracing experiment / F. Becker et al. *Judgment and decision making*. 2023. No. 18. P. 1–21. <https://doi.org/10.1017/jdm.2023.16>
16. Д'юї Дж. Демократія і освіта; пер. М. Олійник, І. Босак, Г. Пехник. Львів: Літопис, 2003. 294 с.
17. Локк Дж. Розвідка про людське розуміння. У 4-х книгах; пер. Наталка Бордукова. Харків: Акта, 2007.
18. Маскалева Л. А. Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексивності майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук. К., 2019. 218 с.
19. Silvia P. J., Duval T. S. Objective self-awareness theory: Recent progress and enduring problems. *Personality and Social Psychology Review*, №5(3), 2001. P. 230–241.
20. Reflecting on reflective practice: issues, possibilities and guidance principles / M. Harvey et al. *Higher education research & development*. 2025. P. 1–9. <https://doi.org/10.1080/07294360.2025.2463517>
21. Варжанський І. Застосування рефлексивного управління в публічному адмініструванні: основні теоретичні підходи. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. С. 25–33. <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2022.2.4>
22. Мальчик М. В., Оплачко І. О. Рефлексивний підхід в системі антикризового управління діяльністю підприємства. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2018. № 1. С. 16–20.
23. Жовковська Т. Розвиток промислового підприємства на основі рефлексивного управління. *Вектори інноваційного розвитку освіти, науки і бізнесу в умовах глобальних змін*. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції. 2020. С. 41–42.
24. Царик О. М. Комунікативна рефлексія в педагогічній практиці як інструмент формування професійних умінь філологів. *Медична освіта*, № 2, 2025, С. 57–61, <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2025.2.15488>
25. Шевченко Н., Обискалов І. Зв'язок рефлексії та ухвалення рішень в осіб юнацького віку. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2025. № 13. С. 260–279. URL: <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-11>
26. Reinforcing reflective practice through reflective writing in higher education: a systematic review / A. Sudirman et al. *International journal of learning, teaching and educational research*. 2024. Vol. 23, no. 5. P. 454–474. URL: <https://doi.org/10.26803/ijlter.23.5.24>
27. Губа Н. О. Рефлексія: проблематика формулювання концепту. *Наукові записки. Серія: Психологія*. №3, 2024. С.13–19. <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-3-2>

References:

1. Holland, R. (1999). Reflexivity. *Human Relations*, 52(4), 463–484. <https://doi.org/10.1177/001872679905200403>
2. Jacobs, H. (2016). Husserl on reason, reflection, and attention. *Research in Phenomenology*, 46(2), 257–276. <https://doi.org/10.1163/15691640-12341338>
3. Jardine, D. W. (1987). Reflection and self-understanding in Piagetian theory: A phenomenological critique. *The Journal of Educational Thought (JET)*, 21(1), 10–19.
4. Kraus, K. T. (2020). The form of reflexivity and the expression “I think”. In *Kant on Self-Knowledge and Self-Formation* (pp. 83–129). <https://doi.org/10.1017/9781108874304.005>
5. Miller, E. P. (2019). Hegel on reflection and reflective judgement. *Hegel Bulletin*, 1–26. <https://doi.org/10.1017/hgl.2018.34>
6. Bekh, I. (2011). Refleksiiia u dukhovnomu “Ya” osobystosti [Reflection in the spiritual “Self” of the individual]. *Ridna shkola – Native school*, (8–9), 9–14. [in Ukrainian].
7. Pavelkiv, R. (2018). Refleksiiia yak psykhologichnyi mekhanizm moralnoi samorehuliatcii povedinky osobystosti [Reflection as a psychological mechanism of moral self-regulation of personality behavior]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy – Psychology: Reality and Prospects*, (11), 5–10. [in Ukrainian].
8. Pavelkiv, R. (2021). Naukovo-psykhologichni pidkhody do rozuminnia fenomena refleksii [Scientific and psychological approaches to understanding the phenomenon of reflection]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy – Psychology: Reality and Prospects*, (16), 166–172. <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i16.224> [in Ukrainian].

9. Fedko, V. (2022). Refleksii: osmyslennia poniatinoho statusu [Reflection: Comprehension of the conceptual status]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii – Theoretical and applied problems of psychology*, 1(1(57)), 144–158. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-1-144-158> [in Ukrainian].
10. Savchenko, O. (2018). Svidomist i refleksii v bazysi psykholohichnoho teoretyzuvannia [Consciousness and reflection in the basis of psychological theorizing]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4(73–74), 67–89 [in Ukrainian].
11. Antonova, Z., & Hurnitska, M. (2023). Refleksii yak determinant samostavleniia: analiz problemy ta perspektyvy doslidzhennia [Reflection as a determinant of self-attitude: analysis of the problem and research perspectives]. *Psychology Travelogs*, (4), 35–43. <https://doi.org/10.31891/pt-2023-4-4> [in Ukrainian].
12. Ardel, M., & Grunwald, S. (2018). The importance of self-reflection and awareness for human development in hard times. *Research in Human Development*, 15(3–4), 187–199. <https://doi.org/10.1080/15427609.2018.1489098>
13. Benbassat, N. (2020). Reflective function: A move to the level of concern. *Theory & Psychology*, 30(5), 657–673. <https://doi.org/10.1177/0959354320934182>
14. Bucknell, K. J., Kangas, M., & Crane, M. F. (2022). Adaptive self-reflection and resilience: The moderating effects of rumination on insight as a mediator. *Personality and Individual Differences*, 185, 111234. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111234>
15. Becker, F., et al. (2023). Systematic metacognitive reflection helps people discover far-sighted decision strategies: A process-tracing experiment. *Judgment and Decision Making*, 18, 1–21. <https://doi.org/10.1017/jdm.2023.16>
16. D'uii, Dzh. (2003). Demokratsiia i osvita [Democracy and education] (M. Oliinyk, I. Bosak, & H. Pekhnyk, Trans.). Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
17. Lokk, Dzh. (2007). Rozvidka pro liudske rozuminnia [An essay concerning human understanding] (N. Bordukova, Trans., in 4 vols.). Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
18. Maskaleva, L. A. (2019). Psykholoho-pedahohichni umovy rozvytku refleksyvnosti maibutnikh psykholohiv [Psychological and pedagogical conditions for the development of reflexivity of future psychologists]. Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Silvia, P. J., & Duval, T. S. (2001). Objective self-awareness theory: Recent progress and enduring problems. *Personality and Social Psychology Review*, 5(3), 230–241.
20. Harvey, M., et al. (2025). Reflecting on reflective practice: Issues, possibilities and guidance principles. *Higher Education Research & Development*, 1–9. <https://doi.org/10.1080/07294360.2025.2463517>
21. Varzhanskyi, I. (2022). Zastosuvannia refleksyvnoho upravlinnia v publichnomu administruvanni: osnovni teoretychni pidkhody [Application of reflexive management in public administration: Basic theoretical approaches]. *Tavriiskyi naukovi visnyk – Tavria scientific bulletin*, 25–33. <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2022.2.4> [in Ukrainian].
22. Malchuk, M. V., & Oplachko, I. O. (2018). Refleksyvnii pidkhid v systemi antykrizovoho upravlinnia diialnistiu pidpriemstva [Reflexive approach in the system of crisis management of enterprise activity]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytskyi National University*, (1), 16–20. [in Ukrainian].
23. Zhovkovska, T. (2020). Rozvytok promyslovoho pidpriemstva na osnovi refleksyvnoho upravlinnia [Development of industrial enterprise based on reflexive management]. *Vektory innovatsiinoho rozvytku osvity, nauky i biznesu v umovakh hlobalnykh zmin – Vectors of innovative development of education, science and business in the conditions of global changes*. Materialy IX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (pp. 41–42) [in Ukrainian].
24. Tsaryk, O. M. (2025). Komunikatyvna refleksii v pedahohichnii praktytsi yak instrument formuvannia profesiynykh umin filolohiv [Communicative reflection in pedagogical practice as a tool for the formation of philologists' professional skills]. *Medychna osvita – Medical education*, 2, 57–61. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2025.2.15488> [in Ukrainian].
25. Shevchenko, N., & Obyskalov, I. (2025). Zv'язok refleksii ta ukhvalennia rishen v osib yunatskoho viku [The relationship between reflection and decision-making in adolescents]. *Insight: Psykholohichni vymiry suspilstva – Insight: psychological dimensions of society*, 13, 260–279. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-11> [in Ukrainian].
26. Sudirman, A., et al. (2024). Reinforcing reflective practice through reflective writing in higher education: A systematic review. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 23(5), 454–474. <https://doi.org/10.26803/ijlter.23.5.24>
27. Huba, N. O. (2024). Refleksii: problematyka formuluvannia kontseptu [Reflection: Issues of concept formulation]. *Naukovi zapysky – Scientific notes*, (3), 13–19. <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-3-2> [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025